

L. L. 1955

Fig. 1. Emmerlev. Ydre, set fra sydøst.

EMMERLEV KIRKE

TØNDER-HØJER-LØ HERREDER

Kirken, der 1343 omtales som viet *S. Andreas*¹, betalte en afgift på 8 sk. engelsk i *cathedraticum* (sml. p. 1025). I middelalderens senere tid knyttedes den ligesom Brøns (p. 1217) til domkapitlet i Ribe², og selv om den ved reformationen blev kongelig, bevaredes forbindelsen med ærke diakonatet, da dette 1532 bortforleendes³, og endnu 1668 siges det, at ærke degnen (siden 1652 bisp) havde patronatsretten, der dog kort efter overgik til kongen⁴. 1673 erhvervede Hans greve af Schack patronatsretten⁵, og kirken hørte herefter under grevskabet Schackenborg indtil 1. okt. 1931, da den overgik til selveje. — Kirketårnet har tidligere tjent som sømærke⁶.

Et alter viet *den hellige jomfru* er omtalt 1343⁷.

Kirke og Høj kro ligger ensomt mellem byerne Emmerlev og S. Sejerslev, i sognets sydlige del; den ret store kirkegård hegnes af indvendigt jorddækkede og bevoksede diger, i nord af kløvsten i cement, i vest og syd af kløvsten og rå kamp og i øst, hvor kroen delvis danner skel, af rå kamp⁸. 1617 blev det gamle kampestensdige, der var »aldelis nedfalden, saa at der vaar ingen Fred paa Kierckegaarden for Suin og anden Cretur«, oplagt af nyt fra ende til anden⁹. Kirkegård har bevaret fire murede indgange, to i nord, een i øst samt een i vest. Mens de tre kun er beregnet for fodgængere, har nordmurens vestre tillige

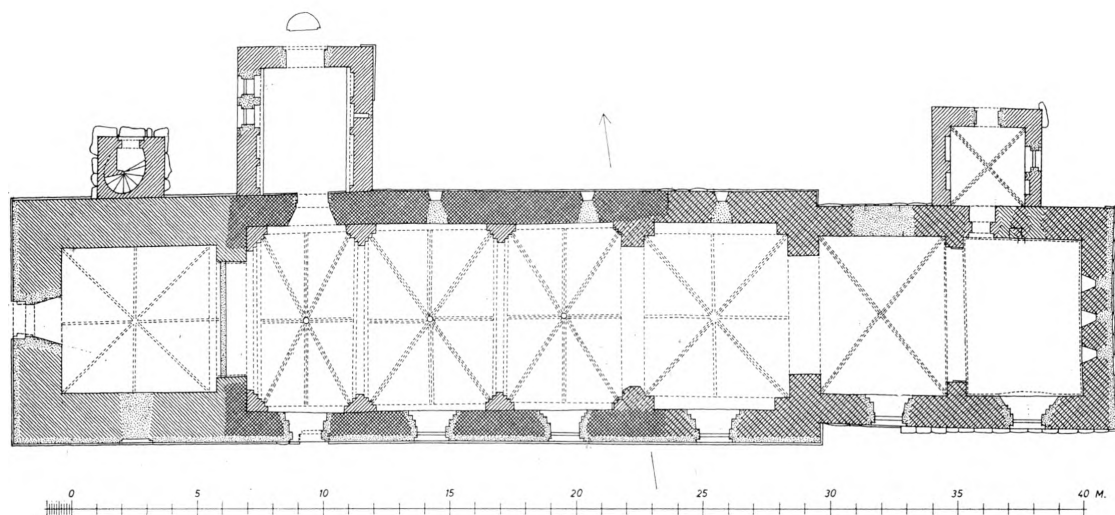

Fig. 2. Emmerlev. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1955.

en køreport; sidstnævnte portal (fig. 3) har synlige middelalderlige dele af munkesten i munkeskifte, og det er muligt, at de tre andre har middelalderlig kerne, men den nuværende form med enkeltfalset, kurvehanksafdækket åbning har de fået i 16—1700'rne; udvendig i nordmurens østre indgang, 1690 kaldet den nordøstre stette¹⁰, er der tre mursten med indhuggede arabertal: 1318 (!), 1639 og 1777; indgangene i øst og vest, der sidder tæt op mod sydmuren, kaldes henholdsvis den sydøstre (1633)¹¹ og den sydvestre stette (1696)¹², og sidstnævnte må være identisk med den 1737 omtalte Emmerlev stette¹³; teglsten har afløst bly på indgangenes sadel- og valmtage¹⁴.

Kirkeriste af jern, men med jordfyldte grave, er bevaret ved alle indgange; jern til riste og træ til rammer i fire stetter indkøbtes 1661¹¹. *Drejekors*, »hvirvel«, beskytter de tre indgange, mens den fjerde og porten har tremmelåger.

Kirkens *forkilde* forfærdigedes 1676¹⁰.

Kirken består af romansk skib, hvis kor og apsis er afløst af en senromansk østforlængelse af skibet, samt et smallere kor på to fag; fire gotiske tilbygninger: sakristi, våbenhus og tårn med yngre trappehus; en tagrytter på skibet er forsvundet. Orienteringen har afvigelse til syd.

I den romanske bygning, hvis sokkel er hulkantet (p. 1132, fig. 30—32), har *granitkvadre* været hovedmaterialet, og det nedrevne østparti, *forkor* og *fapsis*, har leveret materialet til skibets senromanske østforlængelse og til soklen under det dermed samtidige kor. I det romanske skib er kvadrene, hvoraf mange har hjørnefalse, suppleret med lidt *rhinsk tuf* (sml. ndf.); skibets østhjørner kan dels bestemmes i murværket (i nord, sydsiden er helt omsat 1949), dels i tagtømmeret; murhøjden mellem sokkel og romansk murem er 5,05 m. Nordmurens vinduer er bevaret som udvendige, 125—135

Fig. 3. Emmerlev. Kirkegårdsportal i nord (p. 1370).

L. L. 1955

cm høje nicher (blændet 1863¹⁵), og i disse er tufstenen anvendt på en utraditionel måde, idet hvert vindue under den monolitte granitoverliggers rundbue har fået et kilestensstik af tuf¹⁶. Begge skibets døre har mistet tympanet, og det er formentlig norddørens, der ligger som tærskelsten til våbenhuset¹⁷ (bredde 130, højde 64,5 cm; i underkanten false for karmene); også karmanslaget i norddøren er borte, men kilestensstikket, som har omsluttet tympanet, er bevaret. Syddøren, der står som udvendig niche, har kragbånd og rester af et kilestensstik; de to ca. 30 cm høje kragbånd virker næsten som prøver for et stenhuggerværksted med deres særprægede overdekorerings, der består af attiske profiler, bladranker og rundbuede arkader med og uden kors. Over skibets gotiske hvælv ligger der endnu fire af de *romanske loftsbjælker* på plads (sml. tagværker).

Ændringer og tilføjelser. Den senromanske ombygning o. 1225—1250. Da det romanske kor og apsis var nedrevet, fik skibet en jævnbred *østforlængelse*, og i tilslutning hertil opførtes et smallere *kor på to fag*. Forlængelsen, der udgør cirka en fjerdedel af det nuværende skib, er som nævnt opført af granitkvadre fra det *†*østparti, mens koret fortrinsvis synes opført af munkesten. Østforlængelsen har i nord et vindue svarende til skibets, men uden tufstensstik, og den monolitte granitoverligger stammer formentlig fra et af det forsvundne kors lidt smallere vinduer. Det nye kor, hvis nordre flankemur prydes af et savskifte under murkronen, har i østmuren en tregruppe af slanke, rundbuede vinduer, af hvilke det midterste er en kende højere end sidevinduerne; gruppen er helt

blændet i ydre murflugt af en skalmuring, der formentlig er samtidig med taggavlen (p. 1374). I nordmurens østfager deren ved sakristiets opførelse blændet togruppe af lignende vinduer, og der har formentlig været en tilsvarende gruppe såvel i samme fags sydmur (hvor det nye vindues indersmige kan indeholde senromanske dele) som i vestfagets mure; i sidstnævnte fags nordside må ethvert spor dog være udslettet af et stort, kurvehanksafdækket, nu tilmuret vindue. — Hvælvene over korets to fag er samtidige med murene, og det samme gælder vistnok også den ottedelte hvælving over skibets østforlængelse, selv om denne hviler på hjørnepiller og kraftige skjoldbuer i nord og syd; alle tre hvælv er kuppelagtige og ringmurede, men deres ribbenet er forskellige. Korets østhvælv, hvis ribber er hugget væk, har været seks- eller ottedelt; dette fremgår af de svagt markerede fødselslinier, der i nord (som vel også tidligere i syd) har tvedelt forløb over en konsol mellem de to vinduer (sml. Løgum klosterkirke, p. 1077, fig. 18 og Højer kirkes senromanske kor p. 1028), mens det østre forlæg er rundbuet. Den tre sten brede gjordbue mellem de to fag er spids, og det samme gælder fødselslinier og bærende buer i korets vestfag og skibets østforlængelse; i sidstnævnte fag har diagonalribberne samme profil og bredde (trekløver af 16 cm.s bredde) som i korets vestfag, mens de øvrige fire ribber er retkantede; de to svære gjordbuer kan muligvis rumme svage rester, dels af det romanske kors østhjørner, dels af den romanske triumfmur. — Den sekundære triumfgavl er af munkesten.

Det romanske skibs *tre hvælv*, der muligvis skal henføres til tiden o. 1400, hviler på falsede vægpiller, spidse skjoldbuer og runde, falsede gjordbuer og profilerede ribber (rundstav med platteryg), som mødes om en rund slutsten.

Rækkefølgen af de gotiske tilbygninger, som formentlig alle tilhører tiden efter 1400, lader sig ikke fastslå. Materialet er munkesten i munkeskifte, i tårnets nordmur dog blandet med rå kamp indtil skibets murkrone. — Det lave *sakristi* på korets nordside har savskifte under murkronen i øst og vest; gavlen er glat med retkantet dør, der som det fladbuede østvindue er af nyere dato. Det indre, som står i forbindelse med koret gennem en samtidig, fladbuet og falset dør, har i øst og vest fladbuede vægblændinger, og det dækkes af et lavtspændt krydshvælv med 14 cm brede ribber, hvis nedre skifter har afrundet profil, mens resten har rundstav med platteryg; oversiden utilgængelig.

Våbenhuset (1687 kaldet skriftet¹⁰) foran skibets norddør er forhøjet¹⁸ cirka een meter at dømme efter flankemurenes lavtsiddende savskifter; gavlen er glat med fladrundbuet dør (fra sidste restaurering) og cirkelvindue¹⁹. Indvendig har flankemurene tvedelte, fladbuede vægblændinger over murede bænke, som antagelig stammer fra 1796²⁰; i øst er der en tilmuret lysspalte og i vest to moderne vinduer; bræddeloft.

Det med skibet jævnbrede, men undersætsige *tårn* er af Tørninglen-type, med

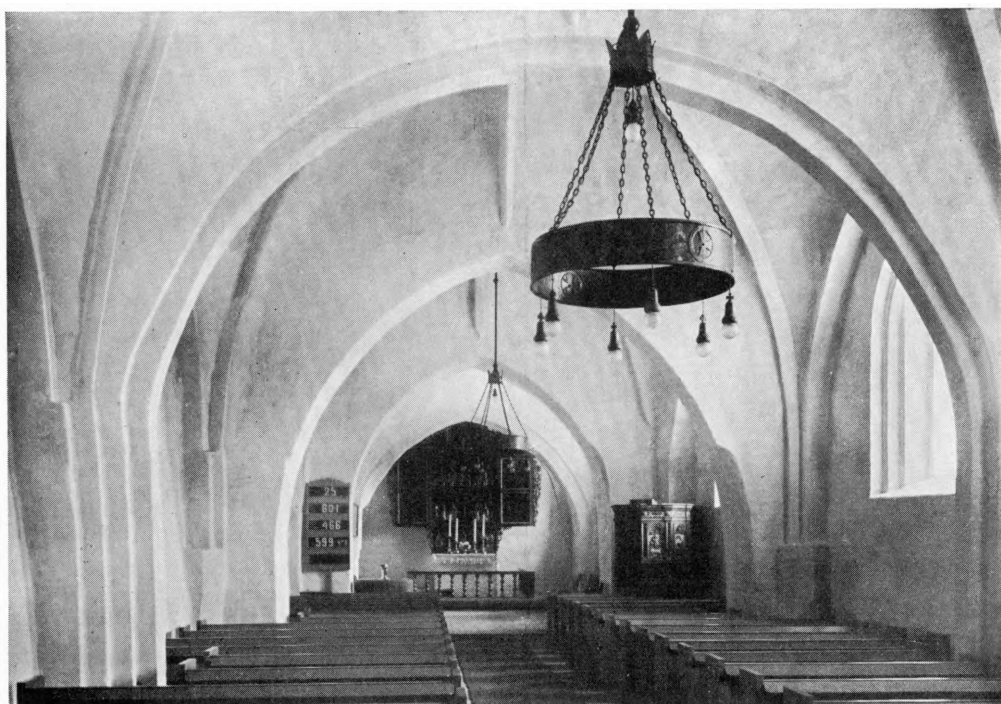

Fig. 4. Emmerlev. Indre, set mod øst.

L. L. 1955

meget svære mure, der mærkværdigvis hviler på en hulet granitsokkel svarende til skibets. Tårnrummet har ottedelt hvælv med kvartstensribber (lette helstens overribber med trinkamme) og en uregelmæssig rundbuet arkade til skibet, hvori der er indføjlet en nyere lukkemur; denne stammer måske fra 1863, da der blev anbragt en dobbeltdør mellem tårn og skib, fordi man ønskede indgangen flyttet til tårnet¹⁵; tårnets kurvehankafdækkede vestdør har dog sikkert fået sin form 1699, i hvilket år den gamle eftermurede tårndør²¹ genåbnedes; vinduet over døren er af form som denne og formentlig fra 1698¹², da en treårig istandsættelse af tårnet indledtes²². Et fladbuet sydvindue blev tilmuret ved sidste restaurering. — Adgangen til det lave mellemstokværk, hvor de højt opragende hvælkkapper danner gulv, har tidligere været ad en *fritrappel* i nord gennem en fladbuet dør i spidsbuet spejl (sml. trappehus); stokværket har en fladbuet, falset lysåbning i vest og syd, samt til skibets loft en tilsvarende udformet døråbning, der viser, at skibets gavlv er skalmuret i forbindelse med tårnets opførelse. Klokkestokværket har til hvert verdenshjørne to fladbuede og falsede glamhuller, der som alle tårnets øvrige åbninger har et prydskitte af bindere, og en række bomhuller; gavlene i nord og øst er af Tørninglen-type med spidsbuede højblændinger mellem savskifter; nordgavlens midtblænding er dog tve-delt over konsol, og de to små, flankerende blændinger har form som liggende

våbenskjolde, i øst som cirkler. Østgavlens dekoration blev ved sidste restaurering efterlignet i syd, hvor der (ligesom i vest) siden 1771 (†jernankre) havde været glatte gavle delt vandret af tre bånd.

Trappehuset, der slutter sig til den ældre fritrappes dør (sml. ovfr.), har tilsvarende udformet underdør, løbermuret skakt, afrundet spindel, loft af fladbuede, udkragede binderstik og sadeltag.

Korets østgavl med tvedelte blændinger mellem vandrette, profilerede bånd stammer fra 1648 (jernankre).

1713 købtes sten til et *†kalkhus*¹², og 1734 blev der lavet en ny *†kirkestue*¹³.

†Tagrytter. »Spiren mit paa Kiercken« nævnes 1616 som brøstfældig²³ og 1669 som anbragt på den lange kirke (dvs. skibet)²⁴; måske blev spiret først nedtaget o. 1703, da en tømmersmand flyttede den lille klokke op i tårnet¹².

Tagværkerne er samtidige med de respektive bygningsafsnit (sakristiets utilgængeligt), af eg, men overalt stærkt omsatte og supplerede. Over det romanske skib har typen været som Arrild (p. 1267, fig. 3), men uden hanebånd og med forskelligt udformede murremme; over de senromanske afsnit har de stærkt fornyede spærfag korte spærstivere og eet hanebånd. Spirkonstruktionen er af Tørninglen-type (sml. Ballum p. 1403 fig. 3), men noget ændret ved den nævnte istandsættelse 1698—1700 samt 1604²⁵, da store partier skalmuredes, og især 1616²³, da blyet omstøbtes og forsynedes med nyt underlag; spiret har endnu vandspyere og brandspir af gotisk tilsnit.

Korets mure indtil rejsehøjde, sakristi og våbenhus samt blændinger er hvidtet, resten står i blank mur; tårn og trappehus har blytag, våbenhuset tegl, de øvrige afsnit skifer, der o. 1886²⁶ afløste gamle blytage. Ved restaureringen 1949—50 (arkitekt Holger Mundt) blev skibets sydmur omsat, hele sydsiden forsynet med fladrundbuede vinduer (bly i trærammer) og gulvene lagt med røde mursten.

En *†solskive* repareredes 1753²⁷.

Vindfløjen, en vejrhane, på spiret er muligvis opsat 1863¹⁵; en ældre, forgyldt *†fløj*, lavet i Flensborg, blev opsat 1687¹⁰.

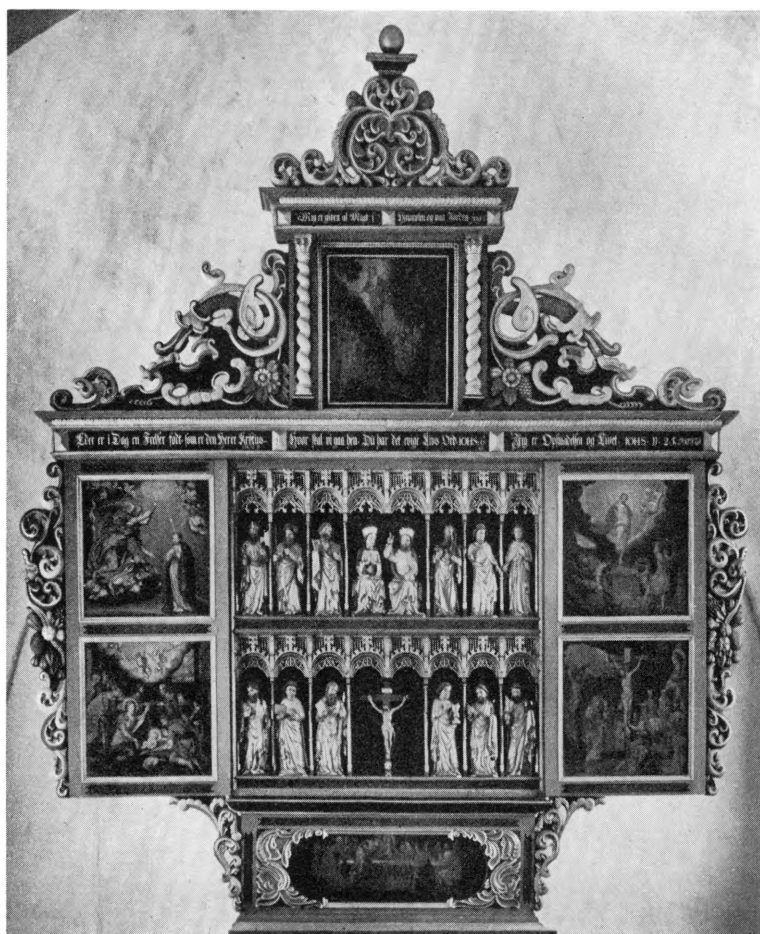
†Kalkmalerier, der var synlige 1897, synes ikke at være blevet undersøgt²⁸.

INVENTAR

Alterbord, middelalderligt, snarest gotisk, muret af munkesten for største delen lagt i ler og siden gammel tid pudset og hvidtet; 120 cm højt.

†Alterklæder. Både 1691¹⁰, 1721¹² og 1807²⁹ var alterklædet rødt. Det førstnævnte år skænkedes »alterdækket« af to skippere »navnlig Anders Pedersen i Emmerlev og Hans Pedersen i Nyland«.

*Altartavlen*³⁰ (fig. 5) består af et 186 × 186 cm stort midtskab fra en gotisk

L. L. 1955

Fig. 5. Emmerlev. Altertavle (p. 1374).

fløjaltertavle fra 1400'ernes 2. fjerdedel, indkapslet i barokke omgivelser fra 1685. — Den gotiske tavle er beslægtet med den samtidige Felsted-tavle i Åbenrå amt (sml. Højer p. 1032). Det vandret delte skab har i hver etage haft en midtscene flankeret af tre + tre figurer; foroven er bevaret scenen med Marias himmelkrøning (flg. 6 b), der oprindeligt har været flankeret af engle og apostle som i Felsted, mens nederste rækkes midtrelief er erstattet af et krucifiks fra 1685. De flankerende figurer står nu i følgende, ikke oprindelige rækkefølge: øverst fra nord: 1) Matthias, 2) Jakob den ældre (flg. 6a) opkræmet hat skubbet ned i nakken (fornyet stav), 3) Peder (sekundær nøgle)³¹, 4) Filip, 5) engel, nu uden attribut, der på grund af håndstillingen synes at have været et røgelsekar i kæde som i Felsted³², 6) engel (fig. 6 c), nu med Simons attribut saven, men i holdning og udseende svarende til nr. 5³³; nederst fra nord: 7) Judas Thaddæus, 8) Matthæus, skægløs³⁴, 9) Thomas, (nyt spyd)³⁵, muligvis

har det oprindelige attribut været Andreaskorset(?), 10) Johannes, skægløs, i kalken en lille slange, 11) ?, med halvlangt fuldskæg, nu uden attribut i venstre, hvori der er et lille hul, og bog i højre³⁶, 12) Bartholomæus. Selve skabets rammeværk består af svære totommers planker sinket sammen.

Fr. Beckett³⁷ henfører altertavlen til Boeslundetavlens mester, mens V. Thorlacius-Ussing³⁸ nøjes med at konstatere en forbindelse med Højer-Felsted og Boeslunde-værkstedet, med forudsætning i lybsk stensulptur.

1685 ændredes tavlens udseende grundigt ved barokke tilsætninger; dette år fik to unavngivne håndværkere fra Tønder, en snedker og en kontrafejer, henholdsvis sidste og første termin for altertavlen¹⁰. De gamle fløje erstattedes af nye, glatte, faste fløje, hvis inderkanter overlapper det gotiske skabs siderammer, tavlen fik ny, retkantet predellakasse, gennemløbende gesims samt topstykke med snosøjler og akantusgavl med midtmaske. Vinger med storbladakantus føjedes til, og predellaens forside udformedes som en barok fylding med bladværk. Et lille, nyskåret krucifiks anbragtes i nederste figurække.

Ved tavlens hovedstandsættelse 1950 konstateredes, at maleren ved stafferingen 1685 havde bevaret de gotiske farver med gyldne klædninger på figurerne og den sorte baggrund, mens de mønstrede glorier var overmalet. Bundfarven for det nytilsatte blev teglstensrød, sort i vingerne, hvis ornamenter blev lyst vissengrønt med guld, rødt og hvidt og lasur på frugtbundter, mens smalfyldingerne blev sort-rød-marmorerede. I fløjenes storfyldinger, i postament- og topfelt kom malerier, direkte på træet, udført efter gængse stik, der er forbilleder for mange andre af landsdelens malerier; i nordfløjen fra oven nedefter: bebudelsen (sml. Ubjærg maleri nr. 1 p. 1291; også på Møgeltønder pulpitur-maleri) og hyrdernes tilbedelse, i sydfløjen: opstandelsen (sml. Skærbæk altertavlemaleri p. 1252) og en figurrig Golgathascene (sml. Aller epitaf 1654, Haderslev amt p. 272, sikkert efter Marten de Vos), i postamentfeitet nadveren (spejlvendt kopi efter Rubens), i topfeltet himmelfarten. Alle malerierne var holdt i bløde farver med gulliggrøn tone. — 1950 fremkaldtes de barokke farver under en flere gange opmalet staffering fra 1827³⁹ med hvidt på figurer og ornamenter, samt gråt og brunt. I gesimsfrisen erstattedes en tysk frakturindskrift med danske bibelcitater. — I midtskabets nederste rammestykke er på bagsiden indskåret flere navne og årstal, bl.a. 1578 — 15 IPE 8 ...

Altersølv. Kalke. 1) 1639, ikke mindre end 34 cm høj, foden af vanlig, seks-tunget barokform, med støbt krucifiks på en af tungerne; langs tungekanterne, der ledsages af tremolerstik, graverede versaler: »D. Chresten Bording, H. Clavs Pavli, Chresten Hansen Emmerlef Anno 1639« [ærkedegn i Ribe, sognepræst og muligvis kirkeværge]. Skafleddene er sekskantede, med renæssanceornamenter, ruder og dobbeltstreger, og hidrører antagelig fra en ældre kalk; den ovale knop har drevne og ciselerede blade samt på kanten glatte rudebosser med blå

Fig. 6 a—c. Emmerlev. Altertavledetaljer (p. 1375). a) Jacobus major, b) Marias himmelkroning, c) engel.

L. L. 1955

emaille, hvori versalerne: »Ihesus«, graveret i de underliggende sølvplader. Nyere, højt, forgyldt bæger. Under bunden graveret: »W 83 l«. Ude af brug, men fremstilles på alteret ved højtiderne. 2) Oprindelig sygekalk. 1745¹³ omgjordes og forgyldtes sygekalken og disken og skænkedes kirken af grevinde Anna Ernestine af Schack (præsteindb. 1766). Den svarer ganske til Ballums sygekalk (p. 1411), er 17,7 cm høj og har graverede versaler: »Ecce meus sanguis pro vobis funditur ultro ut purget maculis pectora vestra suis / hunc quoties animo sitientes rite bibetis vos memores Christi nominis esse decet« (» dette er mit blod, som frivilligt udgydes for eder, for at det kan rense eders hjerter for pletter; så ofte som I med tørstig sjæl drikker dette efter riten, bør I mindes Kristi navn«). Under bunden Tønders bymærke og FM i rektangel for Fridrich Christian Munch (Bøje 2844).

Disk 1639, 17,5 cm i tv. Bunden udformet som et firpas, hvori cirkel tegnet med dobbelte tremolerstik; randen er profileret, og på den brede kant er fastloddet et lille krucifiks. Under bunden graveret: »Anno 1639«. *Oblatæske* 1717, fladoval, 12,5 × 10 cm, ca. 4,5 cm høj, svarende til Højers (p. 1036), med drevet pærestav langs lågets rand. På lågets overside inden for sammenbundne grene, graverede versaler: »Junffer Hanna Hansen Anno 1717«⁴⁰. Under bunden Tønders bymærke samt mestermærke for Thomas Wüst (Bøje 414). *Vinkande* og *sygesæt*, nyere, af plet.

Alterstager, to par næsten ens, sengotiske. 1) (Fig. 7), svarende til Daler (p. 1345)

og Notmark (Sønderborg amt), 32,5 cm høje, på tre ben, der ender i dyrepoter, og med to jernholdere i lyseskålen til ekstra piber. To skafringe med skarpt midtled mellem to hulstave. 2) (Fig. 8), svarende til Højer (p. 1037), nu 46,5 cm høje, men med spor under fodskålen fra tre forsvundne ben. Skaftet har tre glatte rundstave, den midterste tykke. — 1853 stod på alteret endvidere to lys på små stykker fjælle⁴¹.

†*Messehageler*. 1641 købtes grønt lærred til reparation af den grønne hagel, den røde forfærdigedes med silke¹¹; den første forbedredes 1679 med underfoer, snore, kniplinger og bånd¹⁰; den anden var forsvundet 1691¹².

†*Messeklokke* nævnt 1656¹¹ og senest 1813²⁹.

Allerskranke af træ, 1950. 1712 maledes †gitterværk for alteret grønt og rødt af Nicolai Hansen maler¹⁰ og igen 1739; det kaldtes da »stakittet«¹³.

Døbefont, middelalderlig, formentlig romansk, Stor, næsten cylinderformet kumme (105 cm i tv., ca. 17 cm tykke vægge), med svær, flad rundstav for nederen og keglestubformet fod, delvis skjult i gulvet. Nu nordligt i næststøtligste jordbue. 1861 flyttedes den »længere ind til muren i syd«¹⁵.

Dåbsfade. 1) O. 1550—75, sydtysk, med drevet fremstilling af bebudelsen inden for minuskelring; herudenom hjort-og-hund-frise, gentaget på randen. Her graverede versaler: »Helena Madsdatter Hemgaard«, der skænkede fadet 1748 (præsteindb. 1766); tv. 72 cm. 2) Glat, af messingblik, 29 cm i tv., udhamret af tre plader; det har måske afløst det fad, der i kaldsbogen 1856⁴¹ omtales som et lidet kar i lighed med en brødkurv, »hvilket er en upassende form«. Det lille nævnes første gang sammen med det store i inventariet 1860²⁹.

Dåbskander. 1) Nyere, af messing. *2) O. 1830, af tin, uden låg, nu 32 cm høj. Vaseformet, med stor, buet tud. I Tønder kirkemuseum (nr. 18).

†*Fontehimmel*. Kun enkelte, løse sider bevaret på loftet. 1685 fik den snedker, der ændrede altertavlen, sin første termin for en ny »dåbsdekel«, og maleren sin for at staffere den¹⁰.

Krucifiks 1940, af metal, med 85 cm høj figur; på skibets nordvæg.

Prædikestol i renæssance fra begyndelsen af 1600'erne, af Tønder-type, sikkert fra Laurids snedkers værksted ligesom Brede, der er regnskabsbelagt, men ikonografisk mere beslægtet med Døstrup fra 1601. Den seksfagede stol, der nu er ændret og uden det vanlige årstals-hængestykke, har oprindeligt været af rektangulær form med tresidet fremspringende karnap. Indskrifter som værkstedets øvrige. Reliefferne forestiller: 1) hyrdernes tilbedelse (fig. 9), 2) dåben, 3) Golgatha, 4) opstandelsen, 5) himmelfarten og 6) dommedag. 1907⁴² ændredes alle stolens vandrette led, og rudebossen og -stave anbragtes på frise- og postamenthjørner samt i smalfyldingerne. 1951 fjernedes alt sekundært, og stolen restaureredes i overensstemmelse med værkstedets øvrige arbejder. Ny opgang. 1867²⁹ fandtes †lydhymlen i ramponeret tilstand i materialrummet; dele af den er nu

L. L. 1955 Fig. 7—8. Emmerlev. Alterstager (p. 1377, 1378). L. L. 1955

på loftet. Et *englehoved, nu i Tønder museum, har antagelig siddet som

hængestykke under prædikestolen eller dens himmel; hertil hører måske også et udskåret *løvehoved (kapitæl) sammesteds⁴³. Ved sidste restaurering fremkaldtes sparsomme rester af en gammel staffering: grønt og orange gult på skriftkartoucher, naturalistiske farver på frugter og sort bundfarve i postamentfelter, mens stolen i øvrigt nystafferedes i lighed med altertavlen. Nu i skibets østligste fag; 1863 flyttedes den en hvælving højere op¹⁵.

Stolestader 1950, med gavle hvori indfældede ornamenter og indskrifter, skåret

af C. L. Brodersen i Hjerpsted. — De to øverste stole, tidligere Søndergaards *herskabsstol* (præsteindb. 1766), har i tilsvarende forsænkninger gamle rektangelkartoucher hvori indskrifter og årstal; mod syd, med reliefversaler: »Anne/ Grib/ Karen Breide«, mod nord, med fordybede versaler: »O Here Tack Til Ewiche/ Cristus Alene Redder Sine/ Til Ewige Nide/ Ricet Oc Sal(i)ghed Ewig/ Kristi Ro Af Nade Schen«; den ejendommelige indskrift er et kryptogram, hvor de store versaler angiver navnet på de to damers henholdsvis søn og ægtefælle: Ohte Carsten Bose/n/krans. Under begge felter det fordybede årstal: 1603. — Kirkens tidligere *†stoleværk* var fra 1863¹⁵; dette år forkortedes

kvindestolene, så midtgangen udvidedes⁴¹; det afløste et $\dagger$ stolesæt⁴⁴, der var delvis fornyet 1684¹⁰, og som to år¹² efter nummereredes og udlejedes til gavn for kirken⁴⁵.

$\dagger$ *Pulpiturer*. 1) 1693⁴⁶, anbragt langs hele skibets nordside og opdelt således, at de tre østligste fag var forbeholdt kvinderne, det vestligste mændene⁴⁷; det fjernedes 1863¹⁵. 2) 1704 kostede »det nye lofts« bygning 210 rdl.¹², måske det »mandsloft« i tårnet, der forbedredes 1729¹². 1863¹⁵ opførtes mod vest et nyt pulpitur, »afsondret for mænd og fruentimmer med særskilt opgang«; hertil sluttede sig mod nord en plads bestemt for orglet.

Orgel 1860 med syv stemmer, manual og pedal, pneumatisk, leveret af A. C. Zachariasen, Århus; det repareredes 1922 (kronik). Lavt brystværn med fyldinger, 1950. Kirkens første orgel var ifølge præsteindb. 1766 skænket af sognepræst Joh. Claudius [fra 1712], og nævnes tidligst i regnskaberne 1714¹²; 1808 var det ubrugeligt²⁹.

Pengebøsser, to sølvbronzerede bliksparebøsser. En enkel, sortmalet *tavle* med hvid fraktur- og kursivskrift (opfordring til at give) gemmes i fonten.

Klingpung med skaft og klokke fra 1738¹³; grøn fløjlspose med guldkvast.

Salmenummertavler. En til skydenumre, fra o. 1850, og en fra 1950. Desuden tre med udsavet, buet overkant, sikkert tre af de »6 træbrædder at skrive på«, som omtales i inventariet 1807²⁹; den ene med hvidmalet: Daab 279. Opbevares i fonten.

Ligbåre fra 1800'ernes midte, af stigeform, med håndstang på hver side; sortmalet. I tårnrummet.

Klokker. To genforeningsklokker, leveret af De Smidske jernstøberier, Ålborg; udsmykningen tegnet af frk. E. Nyrop, den store klokkes vers forfattet af Th. Laub⁴⁸. Kirkens forrige $\dagger$ klokker fra 1745 og 1776 var omstøbt flere gange. 1—2) 1634, støbt af mester Baldzer, rimeligvis fra Husum¹¹. På den mindste klokke stod »1634. M. Johannes Olai. H. Claus Pauli«⁴⁶ [ærkedegn og sognepræst]. 3) Omstøbt 1757 i Hamborg for 77 rdl.²⁷. 4) 1745 omstøbte J. H. Armowitz, Husum den store klokke på 1115 pd. samt den lille på 124½ pd. til en ny klokke, der vejede 1275 pd.⁴⁹; på en af de gamle skulde ifølge præsteindb. 1766 have stået: venite, audite vigilate, orate (kommer, hører, våger, beder). Den nye bar et skriftbånd, mellem stiliserede blade, med versalindskriften: »Soli deo gloria. Me fudit Johann Hinrich Armowitz Husum 1745«; på slagkanten palmetblade. Afleveret 1917 til krigsbrug. 5) 1776, støbt af B. J. Beseler, Rendsburg. Klokken, der vejede 621 ½ pd., var omstøbt af en lille, sønderbrudt klokke på 508 pd.⁵⁰. Den nye fik versalindskriften: »Me fudit Bartold Jonas Beseler Rensburg anno 1776. Soli deo gloria. Hr. Hans greve af Schack«; kraftige rocailleornamenter over og under skriftbåndet samt på slagkanten. Afleveret til krigsbrug 1917.

Klokkestol, af eg, på tre fag og med skråstivere; i vest indskårne versaler: ANS 18 HC A 1 (?).

GRAVMINDER

Mindetavle 1848, over kong Christian VIII. og dronning Caroline Amalies ophold ved Emmerlev kirke 8. sept. 1847. Oval, sortmalet zink, med gylden fraktur.

Gravsten. *1) (Fig. 10) romansk, af granit, skriftløs, valmtagformet, svarende til Visby (p. 1365), men blot med een rundstav på tagryggen og langsidernes arkaderække uden baser; 200 cm lang $\times$ 68—60 cm bred og 25 cm høj midtpå. Tidligere i Thaulow-museet i Kiel, nu på Schles.-Holst. Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte på Gottorp slot⁵¹.

*2) (Fig. 11) romansk, af granit, svagt trapezformet, 170 $\times$ 60—50 cm, prydet med livstrækorset. Stod før 1924 ved landevejen i Sdr.-Sejerslev, Emmerlev sogn, nu i Tønder museums-gård (nr. 6).

*3) Romansk, af granit, trapezformet, nu 140 cm høj, men afbrudt både foroven og forneden. Golgathahøj, livstræ med indcirklede korsarme, men øvre korsarm løber ud i volutter ligesom den dobbelte, nedre tværstav ender i to volutter på hver side af korsstammen. Tidligere på diget i Højkros have, siden 1930 i Tønder museumsgård (nr. 36).

4) (Fig. 12) 1560'erne (?). Figursten. [Bendix Iversen Rosenkrantz til Kogsbøl, d. efter 1566, og to hustruer, den første ukendt, den anden Anne Grib, endnu i live 1604J. Den meget afslidte sten, 207 $\times$ 131 cm, hvis fordybede indskrift er helt ulæselig (allerede i 1766, præsteindb.), smykket af spinkle arkader, hvorunder en rustningsklædt ridder mellem to kvinder; seks anevåben i frisen og i stenens nedre hjørner. (C. A. Jensen: Gravsten II, nr. 578: svag efterklang af Jacob van der Borchs figurstil). Lå ifølge Danske Atlas⁵² (1769) i koret, men

L. L. 1955

Fig. 9. Emmerlev.
Prædikestolsfelt (p. 1378).

Museet på Gottorp

E. M. 1953

Fig. 10—11. Emmerlev.
Romanske gravsten (p. 1381).

ifølge Abildgaards dagbog p. 110 f. »nede i Gangen«; nu i tårnrummet.

*5) 1608 (?). »Bondeggravsten«, af granit, trapezformet, 175 × 60—51 cm, med fordybede rammelinier og øverst I H S over symmetrisk skjold og herunder latinsk kors. Langs øvre kant versalerne: H. L. S. H. I. V. B. D. og i skjoldet: SHIS/ Ano / C / 16[0]8; ifølge Tønder museumsprotokol hentydende til Hans Lausten, Søren Hansen, Inge Vibeke Bertelsdatter, Søren Hansen, Inge Sørensen. Fra samme værksted som nr. 6. 1921 på Emmerlev kirkegård, nu i Tønder museumsgård (nr. 35).

*6) 1617. »Bondeggravsten«, af granit, trapezformet, 178 × 69—49 cm, ganske svarende til nr. 5. Langs øvre kant:

»H. L. S. M. I. V. B. D; i skjoldet: SMIS / Ano / C / 1617«, hentydende til Hans Lausten, Søren Madsen, Inge Vibeke Bertelsdatter, Søren Madsen, Inge Sørensen. 1921 på Emmerlev kirkegård, nu i Tønder museumsgård (nr. 34).

7) O. 1626. Andres Lorensen, d. 25. jan. 1626 i »sines olders 67. iar«, og hustru Boel Laverenses, d. □. Blåhvid kalksten med afrundede hjørner, 197 × 98 cm; toliniet, plattysk randskrift med reliefversaler afbrudt af hjørnecirkler med evangelisttegn. Øverst opstandelsen og herunder tre symmetriske skjolde, det midterste med Jesumonogram flankeret af hustruens initialer, det her. højre med mandens og atter flankeret af hans initialer, og det her. venstre med sammenskrevet LH, flankeret af L H. I nedre halvdel kvadratfelt med sekundær skriveskrift for gård- og sandemand Jegge Nissen af Sønder-Seierslev, f. 25. juli 1776, d. 13. aug. 1843, og hustru Anna, f. Sørensen, f. 1776, d. 1861. Syd for kirken.

8) O. 1693?. Folckert Holl.n, f. i Embden, d. 1693, og hustru Mari. [Fol]ckerts, salig Peter Hansen Heurings, d. ?. Brudstykker af hvid kalksten med reliefversaler i toliniet, tysk randskrift fortsat som tværskrift. Ovalfelt med opstandelsen, hjørnecirkler med evangelisterne. I kirkegårdens sydøsthjørne.

9) Begyndelsen af 1700'rne. Gravflise, 46 × 87 cm, med symmetrisk storakantus over og under den oprindelige indskrift (reliefversaler i tværskrift), stedvis udslebte for at give plads for den sekundære indskrift med fordybede versaler for <Feder Feder>sen af Nør Seirslef, d. 17<74>, <24> år. Ved syddiget.

10) O. 1728. Laust Ander.....slef, d. 17. maj 1713, 79½ år gl., og hu-

stru .neta Laustkun, d. 14. dec. 1728, 84 år.

Desuden (Agneta Thimisdatter, d. 1701, ½ år,

Mette Thimes, d. 1706, 41 år, Mette Thimisdatter, d. 1776, 5 dage, Thim Laustsen, d. 1753, 84 år gl.,

Mette Thimes, d. 1765, 80 år gl., Hans Thimsen smed af Synder Seierslef, d. 1784, 72 år gl. og Mette Hanskonne, d. 1800, 75 år gl.>. Endvidere yngre fraktur- og kursivindskrift over Laust Hansen, d. 1852, og hustru Anna, d. 183?, Maren Lausten, d. 1875 og Anders Lausten, d. 1886.

Hvidgrå kalksten, 199 × 126 cm, med reliefversaler i toliniet randskrift, fortsat som tværskrift; hjørnecirkler med skrivende evangelister. Nedre halvdel af feltet udslebet og forsynet med fraktur- og kursivindskriften. Nord for skibet.

11) 1740'rne. Hinrich Hansen Høyer, d. 89 år gl. 2. febr. 1747 (el. 42), og hustru Bold Hinrichs, d. 76 år gl. 27. juni 1723, og unge karl H... Hinri[chsen], d.3. juli 174?. Lysgrå kalksten, 215 × 148 cm, med stort ovalfelt, hvis øvre halvdel optages af opstandelsesrelief, herunder indskriften med reliefversaler og nederst cirkelfelt med mølle. I hjørnerne evangelisterne. I kirkegårdens nordvesthjørne.

12) O. 1754. Sø(n)nich Hinrichsen af Emmerlef M[øll]e, f. 1720, d. □, og hustru Bold Sønnichs, f. i Høyer 1726, d. 1754 (gift i seks år). Lysrød kalksten, 193 × 101 cm, med profileret kant; reliefversaler i stor fladoval i laurbærbladramme, herover tilsvarende mindre med krone holdt af engle; nederst rektangel, hvori kiste, flankeret af cirkler med henholdsvis livet og døden. I kirkegårdens nordvesthjørne.

13) O. 1750—75. Rødlig kalksten, 198 × 137 cm, med profilramme og ovalfelt omsluttende tre mindre med udslidt skrift og enmastet, sejlførende skib. I stenens hjørner dødssymboler. Sekundær fraktur og antikva over gårdmand Mikkel Johansen Hovring af Sønder Seierslev, f. 1. jan. 1782, d. 28. jan. 1848. Nord for skibet.

14) O. 1750—75. Hvid kalksten, 215 × 140 cm, med stort ovalfelt i laurbærbladramme, hvori øverst opstandelsesrelief, nederste del afslebet; i hjørnerne evangelister, mellem de øvre englehoved, mellem de nedre to skjolde med henholdsvis hammer og tang samt hjerte. Sekundær kursiv- og frakturindskrift over Chr. Nielsen Due af Sdr. Sejerslev, f. 21. juni 1785, d. 9. febr. 1858. Nord for kirken.

15) O. 1786. Clara Jenses, f. i Apenrade 1731, d. i S. Seiersl. 1786, og Enge-

E. M. 1958

Fig. 12. Emmerlev. Gravsten over Bendix Iversen Rosenkrantz til Kogsbøl og hustruer (p. 1381).

borre Jenses al S. Seierslef, f. 8. juli 1736, d. 11. maj 1783, 47 år gl. Lysgrå, ølandsk kalksten, 184 × 138 cm, med profileret, tværriflet kant; det rektangulære skriftfelt, med reliefversaler og skriveskrift, har foroven konkavt afskårne hjørner samt krone holdt af to engle; det flankeres af obelisker. I kirkegårdens nordvestre hjørne.

16) O. 1789 (?). »HP Klei. N S 1789; MHK 1777«. Brudstykke af hvidlig kalksten, nu 46 × 67 cm. Ved syddiget.

17) O. 1792. »1792. AHDNS«. Afrundet granitsten, med rått banet overflade, ca. 60 × 47 cm; fordybede versaler. Ved syddiget.

18—19) O. 1833. Ingeborg Lucie Christiane Feddersen, f. Posselt, f. 29. dec. 1807, d. 22. april 1833. Grå kalksten, 162 × 97 cm, med fordybet, sortmalet skriveskrift. Hjørnerosetter, anker, kors og bog. — Tilsvarende sten er over Ingeborg Lucie Christiane Hansen, f. Feddersen 1833, d. 1861. Gravstedet hegnes af jernbalustre, hvorimellem kæder. I kirkegårdens nordvestre hjørne.

20) O. 1851. Jubellærer og provst Hans Carl Ludvig Holm, sognepræst for Emmerlef i 27 år, f. 16. sept. 1773, d. 10. juni 1851, og hustru i 47 år, Dorothea Magdalene Holm, f. Seitz, f. 12. okt. 1776, d. 23. juli 1850. Marmorplade, 125 × 60 cm, med fordybet, sortmalet skriveskrift, indfældet i glat sandsten, 172 × 91 cm; sammenlagte hænder, rillet kant. I kirkegårdens sydøstre hjørne.

†*Grausten*, 1300'rne. »× ... ccc... obiit: Nicolaus: Blech: kanonic(us): Sleswicens: feria: IIII: ante: festu(m): Johannis Baptiste ×« (»... onsdag før S. Hans døde N. B. kannik i Slesvig«). Af »hvidagtig Marmor«, trapezformet, 6 fod, 6 tommer lang × 3 fod, 1 ½ tommer—2 fod 8¾ tommer bred. Fordybet randskrift med gotiske majuskler. I koret frem for alteret (Abildgaards dagbog p. 110 samt rentegning⁵³ i NM).

†*Kisteplade* (?). O. 1600. Fru Anne Galskiøt, salig Magnus Juls til Hunsbec, d. 6. maj 1600, 51 år gl. Den lille, forgyldte kobberplade skal ifølge præsteindb. 1766 være fundet i Rosenkrantzernes begravelse; opbevarede endnu 1807²⁹ »i alteret«.

Tre *smedejernskors*, fra o. 1900. De to ens, med sekskantet skriftplade på stage med lyreagtige volutter; det tredies skriftplade er retkantet, med buet overside, kronet af kors og omgivet af volutter endende i blomster. Hvidmalet antikva og skriveskrift 1899. Det ene vest for kirken, de andre i tårnrummet.

Mindesten over sognets faldne 1914—18, på kirkegården nord for skibet.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Emmerlev præstearkiv: Ba 2. 1766—1837. Liber daticus. — Ba 3. 1837—69. Liber daticus. — Bb. 1550—1804. Tingsvidner, skøn m.m. ang. Emmerlev sognekald. — Udtaget af pakken Bb 2. Sager ordnet efter arkivordningen af 1892, lægget: B 9.

1888—1924. Sager ang. det kirkelige bygningsvæsen. — D. 1869—97. Kirkeforstanderskabets protokol. — *Tønder provstearkiv*: kirkeregnskabsbog 1863—75. — *Lø-Møgeltønder kirkevisitatorium*: 1865—79. Kirkevisitatorialsager fra Emmerlev. — *Tønder kirkevisitatorium*: (aflev. fra Kiel) nr. 621. Betr. die Kirche etc. zu Emmerlev de 1744—1827.

— *LA. Viborg. Ribe bispearkiv*: diverse arkidiakonatets kirkeregnskaber 1591—1673. — Kirkesyn 1696—1725 (div. år), 1764—75 — do 1788—92. — Indberetninger. Kirkesyn og præstegårdssyn 1793—97 og 1805—06. — *Schackenburg godsarkiv*: regnskabsbøger 1649—1731, 1750—1804 og 1804—1930. — Pakken: d 37. Sager vedr. Emmerlev kirke.

— Se i øvrigt arkivalier for Tønder provsti i almindelighed p. 932. — Præsteindberetning af H. O. Foss 12. jan. 1766, samme: oversigt over kapellaniets historie 14. jan. s.å. samt indb. af kapellanen Folkmar Danchel 2. aug. 1766 (*LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv*: præsteindb. 1693—4769). — *Gemeinde Chronik* (ved embedet). — Kirkeklokkecirculære af 1918, besvaret 1922, med afskrift fra Schackenburgs arkiv af to klokkestøberregninger (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen o. 1910, P. Kr. Andersen

1935 (forundersøgelse af inventar) og 1950 og 1951 (istandsættelse af altertavle og prædikestol). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Marie-Louise Jørgensen 1955.

Haupt II, 572.

¹ Repertorium 23. aug. 1343, jfr. SJyAarb. 1941, p. 3. ² 1408 testamenterede en kannik kirkens byggefond 2 mark (Kr. Erslev: Testamenter, 1901, nr. 76). ³ Kr. Erslev og W. Møllerup: Frederik d. Førstes danske Registranter, 1879, p. 335, jfr. Danske Kancelliregistranter 1535—50 (1881—82), p. 328 under 6. jan. 1547 og Kancelliets Brevbøger p. 130 under 22. febr. 1604. — Kirken betalte ingen procuratio. ⁴ *LA. Viborg. Ribe bispearkiv*: caps 63 pk. 83. Fortegnelse over sysler, herreder etc. 1668; jfr. præsteindb. 1766 (SJyAarb. 1910, p. 200), hvoraf ses, at ærkedegnen 1637 har udøvet kaldsret. ⁵ Kronens Skøder II, 404 f. ⁶ Trap: Slesvig I, 149; jfr. forslag 1807 om nedtagelse af spiret, som skulde godkendes af lodsvæsenet (*LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv*: Møgeltønder hrd., ureg. korrespondance 1780—1812). ⁷ Repertorium 23. aug. 1343 og 22. febr. 1378 samt Acta pontificum danica nr. 534 og 549; jfr. Kronens Skøder I, 30 og 121. ⁸ 1812—27 var der strid om østdigets vedligeholdelse, der sorterede under en gårdejer (kroens ejer) (*LA. Åbenrå. Tønder kirkevisitatorium*: betr. die Kirche etc. 1744—1827). ⁹ Allerede på dette tidspunkt synes man også at være begyndt at kløve stenene (*LA. Viborg. Ribe bispearkiv*: 1613—20. Ærkedegn Ægidius Lauritsøns regnskabsbog etc.). ¹⁰ Schackenburg godsarkiv, d 37. Kirkesager, Emmerlev. ¹¹ *LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv*: arkidiakonatets kirkeresk. for Lø og Møgeltønder m.fl. hrdr. 1554—1700. ¹² Schackenburg godsarkiv: kirkeresk. 1649—4731. ¹³ *LA. Åbenrå. Daler præstearkiv*: regnskabsbog 1731—47. ¹⁴ 1791 havde alle indgange blytag (*LA. Viborg. Ribe bispearkiv*: kirkesyn 1788—92). ¹⁵ *LA. Åbenrå. Lø og Møgeltønder hrdr.s provstearkiv*: 1823—74. Synsprotokoller etc. ¹⁶ Formodentlig er forklaringen den, at de to overliggere på grund af forkerte eller misforståede mål har fået for stor bredde til de påbegyndte vindueshuller, et forhold, man har klaret med de i konstruktiv henseende overflødige kilestensstik. ¹⁷ Sml. note 18. ¹⁸ Forhøjelsen stammer muligvis fra 1852, da der indsattes en ny dør mellem våbenhus og kirke, hvilket sikkert har givet anledning til tympanets fjernelse (*LA. Åbenrå. Emmerlev præstearkiv*: 1837—69. Liber daticus). ¹⁹ Dette vindues indramning såvel som det faldede kurvehanksstik, der indtil sidste restaurering fandtes over døren, tyder på, at våbenhuset er blevet stærkt ombygget omkring midten af 1800'rne; sml. note 18. ²⁰ *LA. Viborg. Ribe bispearkiv*: indberetn. Kirke- og præstegårdssyn 1793—97. ²¹ Døren må være blevet tilmuret efter 1633, da tårn og kirke fik nye dørfløje (note 11). ²² Under 1698 er der en udgift til barberen »for Medicamenter og sin umage, for dend Muurmand som kom til ulücke ved Tornet«, samt »efterat same Muurmand døde, til en ligkiste« (note 12). ²³ *LA.*

Viborg. Ribe bispearkiv: 1613—20. Ærkedegn Ægidius Lauritsøns regnskabsbog etc.
²⁴ LA. Viborg. Ribe bispearkiv: div. arkidiakonats kirkergsk. 1591—1673. ²⁵ LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: rgsk. 1591—1654. ²⁶ LA. Åbenrå. Tønder provstearkiv: 1880—1911. Sager vedr. provstesyn. ²⁷ Schackenborg godsarkiv: regnskabsbog 1750—1804. ²⁸ Man mente, at grevens (Hans Schack) interesse for sådanne sager borgede for, at intet værdifuldt blev ødelagt (note 26). ²⁹ Schackenborg godsarkiv: regnskabsbog 1804—1930. ³⁰ Matthaei: Schnitzaltäre p. 100 og 123. ³¹ Ifølge et ældre fotografi i NM stod den pågældende apostel tidligere i felt 4 og havde en lille sav (Simons attribut) i hånden, mens apostlen i felt 9 havde nøglen. ³² På det formentlige fotografi holder figuren et lille, kort spyd i højre hånd. ³³ På fotografiet er han udstyret med et stykke ståltråd, der ender i en øsken foroven. ³⁴ På fotografiet er figuren udstyret med et lille, tydeligt sekundært Andreaskors. ³⁵ På fotografiet bar figuren en nøgle. ³⁶ Figuren står på fotografiet i felt 12 og holder en lille genstand, der ligner en langskafet hammer. ³⁷ Danmarks Kunst II, 145. ³⁸ Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, p. 94. ³⁹ Bag på tavlens midtskab findes en indskrift med hvid fraktur overmalet med en gennemsigtig brun farve: »1827 blev Emmerlef Kirke malet første Gang / Kirkens Ejer var den Hr. Otto Didrich Greve af Schak / i hvis Minderaarighed Grevskabet blev bestyret af / Hr. Greve Christian Cornelius af Lerche til Lerchenborg / Inspektør over Grevskabet var til denne Tid Hr. Canceliraad Feddersen / og Kirkeværge var Johannes Claussen Friis«. Bag på topstykket læses: »Kirken er malet af H. C. Jungnikels«. På bagsiden af nyere låger til predellaskabet står med samtidig skriveskrift: »1863 er denne Kirkes indre Restaureret og Malet«. ⁴⁰ En datter af Godert Hansen til Søndergård (præsteindb. 1766). ⁴¹ LA. Åbenrå. Emmerlev præstearkiv: 1837—69. Liber daticus. ⁴² Ved restaureringen (P. Kr. Andersen) konstateredes en indskrift bag på et af stolens felter: »Hans Sørensen Hoyer, Povl Lützen Hoyer 1907 den 11. august«; jfr. note 26. ⁴³ Mus. nr. 2718 og 273. ⁴⁴ Et stolestaderegister fra 1769—70 (note 27) opregner: 46 mandstole, 45 kvindestole, hvoraf de 12 sidste på sydsiden — dertil kvinde-loft, øster hvælvingen med 5 bænke med 50 stader; i den anden hvælving er 4 bænke med 34 numre og i tredie hvælving 4 bænke med 35 numre; på mandsloftet 5 bænke med 37 numre, vestre hvælving har 3 bænke med 27 numre + en skammel med 4 stader. — Kirkens overfyldning fremgår af en brevveksling 1745 ff. mellem biskop H. A. Brorson og grevinde A. S. R. v. Schack om en udvidelse af kirken, hvilket imidlertid ikke blev til noget (Sønderjyds Maanedsskrift IV, 1927—28, p. 49 ff.). — Jfr. præsteindb. 1766. ⁴⁵ Til gengæld afskaffedes »die Kirchen Zehenkorn« efter folks eget ønske (note 12). ⁴⁶ Danske Atlas VII, 289. ⁴⁷ Jfr. note 44. ⁴⁸ De sønderjydske Kirkeklokker, 1925, p. 11. ⁴⁹ Klokkestøberens regning dat. Husum 22. sept. 1745; udskrift fra Schackenborg godsarkiv. ⁵⁰ Klokkestøberens regning dat. Rendsburg 5. sept. 1776; udskrift fra Schackenborg godsarkiv. ⁵¹ Oplysningerne venligst meddelt af dr. Struve, Schles.-Holst. Landesmuseum f. Vor- u. Frühgeschichte, Gottorp slot. ⁵² V, 675. ⁵³ Rentegningen er ikke i overensstemmelse med kladden i dagbogen.